

Ivo Paić, *Proizvodnja ideologije*

Prosveta, Beograd 1984, 210 str.

Pojam ideologije toliko je već temelje njezine empirijske, tako protkao svakodnevni diskurs suvremenih društava da bi se moglo konstatirati kako je riječ o nečemu običnom, gotovo banalnom i općepoznatom što više i ne zavređuje neko posebno ispitivanje i kritičko umovanje. Jer ako je nešto općepoznato do banalnosti, zašto bi se onda istraživalo i što bi takvo istraživanje uopće pokazalo osim da je to empirijski jednostavno tako kako kako jest. Ali tu baš počinje problem. Postavlja se pitanje nije li ta svakodnevna percepcija pojma ideologije, kao nečeg empirijski „normalnog” i stoga neupitnog, svojevrsni pričin i, ako jest, odakle on potječe, što ga proizvodi, čemu služi? Prema tome, ako ne želimo ostati na razini pričina ili svakodnevnog zdravorazumskog empirizma, moramo neprestano problematizirati pojam ideologije i istraživati

sveprisutne pojavnosti.

Destutt de Tracy, koji je 1796. godine prvi upotrebio pojam „ideologija”, s velikom ambicijom — dakako u duhu tog vremena — da stvori znanost o idejama, jedva je i naslutio težinu i protuslovnost tog zadatka. Marx je prvi u povijesti mišljenja shvatio važnost i težinu problema. *Njemačka ideologija* predstavlja prekretnicu, a možemo mirne duše reći i neprevladanu paradigmu svakog znanstvenog i kritičkog razumijevanja ideologije. U tom pogledu svi se pozivaju na Marxa — i njegovi sljedbenici i brojni njegovi kritičari — ali je malo njegovih sljedbenika do kraja pojmiło supstancijalnost kojom on pristupa kritici ideologije. Jedni još uvijek rabe vulgariziranu shemu baza-nadgradnja jer ona je najkomotnija za puke doktrinarne svrhe, a drugi su toliko opčinjeni intenzite-



tom „ideoloških kretanja“ da se ne mogu udaljiti od površne deskripcije te zapadaju u svojevrstu ideologizaciju ideologije. A takav je automatizam porazan i za znanstveno mišljenje i za emancipatorsku društvenu praksu. Stoga je vraćanje Marxovoj paradigmi danas, čini se, aktualnije nego ikad.

Ako bi trebalo definirati osnovnu intenciju Paićeve knjige *Proizvodnja ideologije*, moglo bi se reći da ona proizlazi iz prethodno formuliranog zahtjeva. Polazeći od uvjerenja da je „Marxovo djelo još nezaobilazno“ Paić želi razumjeti odnosno slijediti „njegov napor za dobivanje metodičke pozicije kritike proizvodnje ideologije, ideologije i prakse ideologije iskušavanjem prepreka samosvijesti čovjeka kao bića“. Najkraće, i pojednostavljeno rečeno, riječ je o *rekonstrukciji Marxovog bitnog shvaćanja ideologije*, a ne o opisu pojedinih konkretnih ideologija i ideoloških sukoba. Ovo je potrebno reći zbog onih eventualnih kritičara koji bi Paićevoj knjizi mogli prigovoriti da nije upotrebljiva za dnevne ideološke svrhe te da je odviše „filozofska“, što će reći apstraktna i „neprimjenljiva“.

Svoju rekonstrukciju Marxa (ali ne „svega što je Marx izričito govorio o ideologiji“) Paić strukturira na slijedeći način: u Uvodnim razmatranjima bavi se *onesposobljavanjem svijesti* (što je isključivo autorov pojam) i *stajalištem kritike proizvodnje ideologije*, u prvom poglavlju određuje se *mjesto ideologije*, u drugom poglavlju razmatraju se *bit i granice Engelsova pojašnjenja „formalne strane“ izvodenja ideoloških predodžaba*, treće se poglavlje bavi *proizvodnjom ideologije u horizontu povijesnog mišljenja*, četvrto poglavlje tematizira *Marxovu kritiku spekulacije i spekulativnu kritiku ideologije*, peto se poglavlje bavi istraživanjem *odnosa podjele rada i ideologije*, a šesto poglavlje („Nacrt jedne ideosfere“) razmatra *vezu ideologije i prakse ideologije*.

Dva problema imaju u svim Paićevim razmatranjima središnji karakter i zaslužuju da ih ovdje posebno istaknemo. Prvi se problem odnosi na *određenje ideologije* (dakako u Marxovu duhu) — a drugi — na izvorišta, realne temelje nastajanja ideoloških predodžaba i

ideološkog diskursa općenito. Polazeći od Marxovog poimanja mistifikatorske funkcije ideologije, o ideologiji kao izopačenoj svijesti (što je metaforički izraženo kao *camera obscura*) Paić ideologiju određuje kao *onesposobljenu svijest*. To je, da parafraziramo autorova dosta minuciozna i pokatkad prilično zamršena izvođenja, ona forma svijesti koja se otuđila od realnog društvenog bitka i počela egzistirati kao iluzorna stvarnost ili kao iluzorna slika o stvarnosti. Ona se zapravo toliko odvojila od zbilje da — kako bi rekao Marx — počinje predstavljati nešto a da, u osnovi, ne predstavlja ništa zbiljsko. Što više, ono zbiljsko u njoj se pojavljuje u izvrnutom (mistificiranom) obliku i što je proces tog izvrtanja (mistificiranja) zbilje dublji, to je svijest nesposobnija da pojmi svoju društveno-povijesnu dimenziju, da sebe reflektira kao *ensemble* društvenih odnosa. „Ideologija je, kaže Paić, onesposobljena svijest koja onesposobljuje drugu svijest. Praksa ideologije je onesposobljavanje svijesti onesposobljenom sviješću. Praksom ideologije ozbiljuje se na vlastito ideološki karakter onesposobljene svijesti.“ Na drugom mjestu autor još jasnije iznosi isti stav, s eksplicitnim ukazivanjem da je on zasnovan u Marxa: „Naposlijetku, onesposobljena svijest — ma kako protumačili njezino nastajanje, onesposobljavanje — nipošto nije pasivan otisak (čak u teoriji odraza) života, nego je onesposobljena svijest ljudi koji djeluju i u djelovanju imaju svijest, makar ona bila onesposobljena: praksa ideologije, onesposobljavanje svijesti onesposobljenom sviješću, imanentno je nazočna u Marxovu nacrtu.“

Mogli bismo primijetiti da Paićevo određenje ideologije kao onesposobljene svijesti nosi izvjestan pečat fatalizma i apsolutizacije. S njim se svakako treba složiti da je ideologizirana svijest nesposobna da shvati svoju nemoć i izvore svoje nemoći, ali je pitanje da li to u realnosti tako egzistira osim u graničnim situacijama. Primjerice u Kafkinoj literaturi, koju autor s pravom uzima kao adekvatan predložak za analizu takvog, graničnog i apsolutnog ideološkog — i ne samo ideološkog — otuđenja. Bilo bi možda vrijedno da je pokazao ili



barem ukazao što se zbiva s ideološki onespobljenom svijesću kad shvati i odbojno ili rezignirano pronikne da je — svakodnevnim jezikom govoreći — „sve i onako ideologija” pa su onda iz takvog „otkrića” mogući razni pravci praktičkog postupanja i mišljenja. Ali i u tom, pomalo fatalističkom, apsolutiziranom obliku Paićev je pojam onespobljene svijesti dovoljno opominjući i dobro ga je imati u vidu u sučeljavanju s ideološkim tvorbama nižeg i takozvanog višeg reda.

No baš u tom pogledu ova bi knjiga bila daleko inspirativnija i, po svojim porukama, snažnija da je išla dalje od svog unaprijed zadatog teorijskog modela, da nije toliko skrupulozno slijedila naloge Doktrine. Ima u Paića digresija i referencija koje pokazuju njegov moderni, transdoktrinarni senzibilitet. On u svom razmatranju ideoloških mistifikacija dosta često poseže za Rolandom Barthesom koji je — kao semiolog i književni kritičar — vrlo inspirativno denuncirao diskurs svakidašnjice u društvu kulturne industrije i masovne kulture, pokazujući, primjerice, kako se trivijalnost pužadističke ideologije gotovo organski veže uz forme sitnoburžoaskog života. I Barthes zapravo analizira ideološki onespobljenu svijest, ali budući ga doktrinarno-egzegetska obaveza ne sputava toliko snažno kao Paića, njegove su kritičko-analitičke slike ideološki onespobljelog mentaliteta znatno rječitije i odlučnije.

Drugi središnji problem Paićevih razmatranja odnosi se, kao što smo već konstatairali, na propitivanje izvorišta, realnih temelja ideologije. U tom aspektu problema njegovo je oslanjanje na Marxa, odnosno rekonstrukcija Marxovog shvaćanja, znatno bolji i uvjerljiviji analitički sloj knjige. Govoreći jednostavnim jezikom — do kojeg Paić ne drži mnogo, i to je njegovo spisateljsko-misaono pravo — ideologija kao onespobljena svijest ne nastaje *ex nihilo* niti predstavlja puku arbitrarnost ovog ili onog više-manje misaonog individuuma ove ili one društvene grupe, klase, sloja. Ona je također *proizvod* društveno uvjetovanog čovjeka i kao proizvod ona je uvjetovana društvenom percepcijom svojih proizvođača. Ideologija se — u strogo marksovskom smi-

slu — ne može razumjeti ako je ne promatramo kao proizvod ljudske aktivnosti u konkretno-povijesnim društvenim oblicima. Paić, s tim u vezi, kaže: „U Marxa vlada stajalište: sve što doista jest, društvom je postavljeno, sve je, dakle, u ljudski svijet *proizvedeno*.” Ako je bitak ljudi njihov stvarni životni proces — a to je jedno od osnovnih Marxovih određenja naspram svakoj spekulaciji i vulgarnoj teoriji odraza — onda se iz tog bitka (kao stvarnog životnog procesa) proizvode ideje, predodžbe, iluzije odnosno varljive ideološke percepcije zbilje. Ideologija je proizvod stvarnog životnog procesa, ali proizvod koji se od njega otuđuje.

Moramo reći zajedno s Marxom prije svega, ali i s Paićem koji slijedi njegovu kritičku putanju, da teza o proizvođenju ideologije kao onespobljene svijesti ima najveću moguću demistifikatorsku snagu i da je Marxova misao u tom elementu nedvojbeno aktualna. To da se ideologija proizvodi ili, načelno, da se može proizvoditi, desakralizira njezinu prividno neupitnu legitimitnost i vraća je u stvarni životni proces koji je odlučujući za sve manifestacije društvenog čovjeka.

S druge strane, ako je ideologija proizvod stvarnog životnog procesa, onda je jasno da za njezino kritičko spoznavanje — u krajnjoj liniji i ideološko razotuđenje — nije dovoljna puka ideološka kritika ideologije već da je nužna temeljna analiza stvarnog životnog procesa koji ideologiju proizvodi. A tu nije dovoljna kritička spekulacija — ma kako ona bila suptilna — niti Engelsom inspirirana redukcija nadgradnje na bazu. Još je uvijek najnadmoćnija paradigma Marxova ekonomskofilozofska vivisekcija društvenog bitka odnosno načina proizvodnje života u njegovoj povijesnoj uvjetovanosti. Analiza podjele rada zauzima u tom pogledu ključno mjesto. Podijeljeni rad proizvodi i onespobljenu svijest, ideologiziranu, otuđenu, izvrnutu sliku zbilje, zbiljskog životnog procesa. „Dijeljenje rada, podjela rada, podijeljeni rad, rastavljanje rada i rastavljen rad — sve su to postavljanja i samopostavljanja i toga što zovemo proizvodnja ideologije, ideologija i praksa ideologije.”



Ovo Paićevo upozorenje o presudnom značenju podjele rada za status onesposobljene ideološke svijesti imalo je i ima regulativnu važnost za svako marksističko poimanje ideologije. Bez toga jednostavno ništa nije moguće shvatiti na Marxovu teorijskom tragu niti na tragu emancipatorskog pokreta razotuđenja. Moderna društva koja su Marxovu paradigmu uzela kao svoju zastavu neće ništa bitno napraviti — osim pragmatičkih poboljšica i konjunktturnih prepravki — ako svoju „ideosferu” ne konstituiraju iz tendencijski osvještenog, programski jasno utvrđenog prevladavanja podjele rada.

Na to ključno značenje analize i prevladavanja podjele rada Paić više nego eksplicitno, gotovo ekstatički upozorava kada kaže: „Ako se doista drži Marxova tvrdnja o podjeli rada i ideologiji, ako se dosljedno misli iz biti uzroka, ideologijsko je na djelu već u dijeljenju rada i u rastavljenosti rada prije postavljanja i postavljenosti podjeljena rada u ideologiji, u ideologiji kako je Marx pregnantno metaforički vezuje uz *camerum obscurum* i djelatno okružuje te tamne komore.” Ali u posljednjem poglavlju (s

više nego indikativnim podnaslovom „Nacrt jedne ideosfere”) gdje bi trebalo — tako je barem bilo za očekivati tokom cijele knjige — dati neku vrstu konzekventne kritičke anatomije ideološke proizvodnje u suvremenom socijalizmu (ne samo „realnom socijalizmu”), dakle stvarni nacrt socijalističke „ideosfere”, Paićev se kritički i tematski raspon sužava i ne ostaje ništa drugo osim kategorijalno dobro izvedenih naznaka koje ipak konvencionalno zvuče. Međutim, ono što je kod Paića bitno jest činjenica da je on svojim strogim tematiziranjem Marxove kritike ideologije stekao misaoni legitimitet, a i neku vrstu teorijske obaveze, da ideosferu socijalizma posebno kritički rastvori u njenoj društvenoj i proizvodnoj zbilji. Inače će njegov hvale vrijedan teorijsko-rekonstruktivni napor ostati kao čisti teorijski model, s formalno-teoricističkim nedostacima pa čak i terminološko-jezičkim tegobama. Svi ti nedostaci i tegobe postaju nevažni samo pod pretpostavkom da je analiza ideologije u takticitetu zasnovana i konkretno-povijesno djelotvorna.

Rade Kalanj